

KRALJ MATJAŽ: MAVRIČNI SIJ LJUDSKEGA JUNAKA

*Zmago ŠMITEK*Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo,
SI-1000 Ljubljana, Zavetiška 5
e-mail: zmago.smitek@s5.net

IZVLEČEK

Slovenski mitični lik Kralja Matjaža se je v teku stoletij povezal s konkretno zgodovinsko osebo: madžarskim vladarjem iz 2. polovice 15. stoletja, Matijo Korvinom. Vendar lahko odkrijemo še druge, bolj prvinske in globinske plasti, ki povezujejo mit z realnostjo, fantazijo pa z zgodovinskimi interpretacijami. Tako se kaže, da so arhaične figure takšnih junakov znane po vsej Evropi in prek njenih meja in da gre za mednarodne motive, ki so v vsaki specifični kulturi dobili svoje posebne karakteristike.

Ključne besede: načini interpretacij, mednarodni folklorni motivi, Kralj Matjaž, Kraljevič Marko, Arthur, Martin Krpan

IL RE MATJAŽ: LO SPLENDORE IRIDATO DI UN EROE POPOLARE

SINTESI

Nel corso dei secoli il personaggio mitologico del re sloveno Matjaž venne associato ad un personaggio storico realmente esistito: il sovrano ungherese vissuto nella seconda metà del Quattrocento, Mattia Corvino. Esistono però anche altri livelli, più primordiali e profondi, che collegano il mito con la realtà, la fantasia con le interpretazioni storiche. Si scopre così che le figure arcaiche di tali eroi sono conosciute in tutta Europa e anche oltre i suoi confini, e che si tratta di motivi internazionali ai quali vennero attribuite caratteristiche particolari in ciascuna delle culture dalle quali furono adottati.

Parole chiave: modi di interpretazione, motivi folcloristici internazionali, il re Matjaž, principe Marco, il re Arturo, Martin Krpan

Pisati o slovenskem Kralju Matjažu je zahtevno opravilo. Vsakdo, ki se je ali se še bo lotil te naloge, ne bi smel prezreti izrazite večplastnosti tematike. Upoštevati je namreč treba tri kreativne dejavnike, ki se prepletajo v različnih razmerjih: zgodovinsko osnovo (kolikor jo je mogoče dognati), ljudsko domišljijo, ki je zapolnila večino manjkajočega in simboliko, ki je Kralju Matjažu dala pravi pomen. Tudi v tematskem smislu lahko Matjažev pripovedni in pesniški cikel razdelimo na več segmentov: 1. veliki kralj in vojščak, 2. speči vladar, 3. kaznovani grešnik (ker se je uprl Bogu), 4. modri državnik, 5. zaščitnik podložnikov, 6. politični in dinastični simbol, 7. odrešenjski mit. Ti segmenti pripadajo različnim zgodovinskim obdobjem in kažejo okvire našega vsakokratnega dožemanja tematike, pa tudi, od kod vse smo v preteklosti prevzemali tovrstne navdihe in pobude. Kralj Matjaž je v novejšem času dobil še dodatno funkcijo: postal je izhodišče različnih literarnih interpretacij in predmet etnoloških raziskovanj in akademskih razpravljanj. Kot je bilo doslej ugotovljeno, se stereotipa modrega državnika in zaščitnika preprostega ljudstva ujema z vladavino Matije Korvina (1458–1490), ki se je vtisnila v spomin mnogih srednjeevropskih narodov.

Madžarski kralj Mátyás Hunyadi – Korvin je bil rojen v Temišvarju na ozemlju današnje Romunije leta 1443, umrl pa je na Dunaju leta 1490. Meje njegovega velikega kraljestva so segale od Dunaja in Bratislave do Brašova na Sedmograškem in od Ljubljane do Beograda, na severu pa so se raztezale vse do lužiškega Budyšina/Bautzena in šlezjskega Breslaua (danes poljskega Wrocława). Ker je bil zelo uspešen in znamenit vladar, bi bilo mogoče pričakovati, da bi ga v spoštljivem spominu ohranili tudi Slovenci, bodisi v svoji ljudski poeziji ali prozi. To je dejansko tudi "dokazano" s številnimi našimi starejšimi in novejšimi folklornimi zapisi o Kralju Matjažu, vendar se debata s tem komaj začinja. Tisto, kar se na prvi pogled zdi očitno, se ob podrobnejšem pregledu praviloma izkaže za bolj zamotano. Zato bosta medkulturna širina in prepletenost problematike zahtevali še veliko vztrajnega raziskovalnega dela. Kljub vsemu pa je o tem vendarle mogoče povedati nekaj določnega.

Da tujec (Korvin) nastopa kot osrednja figura našega ljudskega izročila, ni tako presenetljivo. Spomnimo se le, da v srbski tradiciji Janko Sibirjanin (ogrski vojskovodja János Hunjadi) po slavi zaostaja le za Kraljevičem Markom in velja za branitelja Beograda pred Turki. Bolj nenavadno se zdi, da so bili za junake izbrani tudi posamezniki, ki jim tega danes ne bi mogli in znali prisoditi. Največji balkanski junak, Kraljevič Marko, je v očeh zgodovinarjev le manj pomemben turški vazal iz Prilepa, sin in naslednik kralja Vukašina Mrnjavčevića iz druge polovice 14. stoletja. Njegovo bogastvo in še zlasti moč odločanja sta bila v resnici daleč od kraljevskega. Dvomljive slave je bila tudi njegova (najbrž neprostovoljna) politična in vojaška zveza s Turki. Vendar je za ljudske junake na splošno značilno prav to, da niso nikoli povsem počlovečeni, podomačeni in ne dani "od našega sveta", naj bo to po rojstvu,

usodi, značaju, telesni podobi in sposobnostih in še po čem. Zato so vedno na takšen ali drugačen način posredniki med našim in "onim" svetom.

Prav tako je bilo le malo zunanjih podobnosti med zgodovinskim Matijem Korvinom in predstavo o slovenskem Kralju Matjažu. Prvi nikoli ni dosegel častitljivih let drugega in tudi ni nosil dolge brade. V resnici ni počel nič takšnega, kar mu pripisuje ljudska domišljija. Nikoli ni bil zaprt v turški ječi, kot naj bi bila Kralj Matjaž in Kraljevič Marko (res pa je to izkušnjo nekajkrat doživel njegov oče, János Hunyadi).

Sl. 1: Gvido Birolla, *Sen Kralja Matjaža* (vir: Möderndorfer, 1957, 139).

Fig. 1: Gvido Birolla, *The Sleep of King Matjaž* (Source: Möderndorfer, 1957, 139).

Prav tako nobene od Korvinovih dveh žena niso ugrabili Turki, kar naj bi se po slovenski ljudski pesmi zgodilo Matjaževi izvoljenki Alenčici. Korvinova prva žena, Katarina Poděbradska, bi ne mogla posoditi naši ljudski Alenčici prav ničesar, razen morebiti imena (Katarina – Katalena – Alenka). Vendar je v političnem smislu Korvin še začuda aktualen. V posameznih deželah njegove nekdanje države ga "častijo ali ga sovražijo, kakor da bi jim vladal še danes. Po svojem vplivu na različne kulture srednje Evrope ta vladar presega vse svoje predhodnike in naslednike na prestolih [...] z domačimi politikami in dunajskimi cesarji vred" (Gogala, 2002, 16).

Medtem ko je bila tradicija o Kralju Matjažu na severu Madžarske, Slovaškem ali v Šleziji povezana z vsakodnevnim življenjem, je na jugu (delno tudi pri nas) prevladovala ideja boja proti Turkom. Da so se turški vpadi prek ogrske meje zgodili šele po smrti Matija Korvina, njegovih častilcev ni kaj dosti motilo. Furlanski kronist, notar Marcantonio Nicoletti iz Čedad, je že konec 16. stoletja poročal o tolminskih Slovencih, ki "radi pojó v svojem jeziku in v različnih metričnih oblikah hvalnice Kristusu in svetnikom, pa tudi ogrskemu kralju Matiju, ki mu ni para in o drugih svojih junakih" (Matičev, 1961, 68).

K zgodnjemu nastanku srednjeevropskega ljudskega izročila o Matiji Korvinu je prispevala *Knjiga o izjemnih, modrih in šaljivih rekah in dejanjih Kralja Matjaža* (1485) italijanskega humanista Marzia Galeotta, ki je dolgo bival na madžarskem dvoru. Že tedaj je nastajala tudi slavilna poezija, npr. o obleganju trdnjave v Jajcu in o bitki za Šabac. V zgodovinskih kronikah, katerih avtorja sta bila István Székely (1559) in Gáspár Heltai (1575), najdemo že tudi prve zapise zabavnih ljudskih pripovedi o Kralju Matjažu. Korvinove zasluge so se pokazale v še lepši luči zaradi poslabšanja razmer v državi po njegovi smrti (Gaál, Meden, 1999, 122–123).

Medtem ko je v primeru Matije Korvina/Kralja Matjaža in tudi marsikje drugod v Evropi prevladoval stereotip o pravičnem in modrem vladarju, pa so duhovniki in menihi veljali za uživaške, lene in grabežljive, trgovci in odvetniki pa za goljufive in odiralske (Burke, 1978, 149–177). V Pomurju še danes vedo povedati, da se ponoči prikazujejo duhovi zemljemercev, ki popravljajo namerno storjene krivice s tem, da znova in znova odmerjajo zemljo (Šmitek, 2003, 31–33). Vendar se v šaljivih ljudskih zgodbah kaže določena ironija in skepticizem tudi do vladarskih avtoritet: tako npr. po eni od vzhodnoslovenskih pripovedi kmečko dekle zastavi uganko, ki je še vsevedni Korvin/Matjaž ne zna rešiti. Po drugi zgodbi pa gre vaški organist namesto svojega župnika na Matjažev kraljevski dvor v Budo in tam uspešno odgovori na tri težka vprašanja (Šmitek, 2005, 21–22). V obeh primerih gre za mednarodna motiva, ki sta zašla na madžarska in obrobna slovanska tla; prvi nastopa v srednjeveški latinski in nemški tradiciji o Salomonu in Markolfu, drugi pa v angleški baladi *King John and the bishop* iz 16. stoletja (Grafenauer, 1952, 66–67).

Matija Korvin je, kot eden od prototipov našega Kralja Matjaža, slovel še po tem, da je ščitil kmete pred čezmernim izžemanjem s strani plemstva. Podložnikom je priznaval tudi pravico do preselitve in podpiral obrt in trgovino. Koval je zlati denar in tedaj so bili "zlati časi". Te simpatične lastnosti mu pripisuje poleg slovenskega tudi hrvaško, srbsko, slovaško, rusinsko in ukrajinsko ljudsko slovstvo. Začuda pa ostaja pozabljeno, da je bil Korvin precej razsipen, da je svojim podložnikom močno povišal davke in je posredno prispeval k temu, da je po njegovi smrti Ogrska postala lahek plen Turkov. Ta dejstva svojčas očitno niso bila dovolj pomembna.

Kralj Matjaž je ob vsem tem nastopal tudi kot dinastični simbol. Na to kažejo povezave z rodbino celjskih grofov, saj nekatere naše ljudske pesmi omenjajo Matjaževo prestolnico v Celju (upajmo, da ne le zaradi obtožbe o grofovski prešuštnosti) (Slovenske narodne pesmi (SNP), 1, št. 11–12). Državni in dinastični simbol *par excellence* pa je bil seveda ogrski kralj Matjaž/Matija Korvin. Še po prvi svetovni vojni je madžarska državna propaganda skušala širiti med prekmurskimi in porabskimi Slovenci idejo o skupni večnarodni monarhiji ali republiki z madžarskim vladarjem na čelu, pri čemer je obujala tudi spomine na Korvina. Podobno je v Angliji postal kralj Arthur v 15. in 16. stoletju predmet dinastičnega prestiža in propagande. Nanj so se sklicevale različne rodbinske genealogije in skušale legitimirati fevdalno oblast. Kot politični in državni mit je Arthur na Angleškem spet pridobil na pomenu v 19. stoletju, v obdobju romantike.

Lik slovenskega vladarja Matjaža je bil povezan tudi s predstavami o koncu sveta in o novi "zlati dobi". Tako naj bi na Sorškem polju potekala končna bitka, v kateri bo Kralj Matjaž zmagal nad vojskami sedmih kraljev. Potem, ko bodo v usodnem spopadu ubiti skoraj vsi vojščaki, bo sklenjen mir in nastopilo bo obdobje blagostanja. Izročilo o poslednji veliki bitki, ki predstavlja konec nekega zgodovinskega ciklusa, poznajo številna ljudstva (omenimo naj le biblični Armagedon, rimski boj na jezeru Regillus, švedski Bravellir, skandinavski Vigridr, irski Mag Tured ali indijsko Kurukšetro). Takšne bitke se bodo dogajale tudi še v prihodnosti. Po staroindijski Višnu Purani bodo ob koncu tri tisoč let trajajočega kozmičnega ciklusa propadle vse človeške vrline, prevladala bo lakomnost, pehanje za užitki, brezobzirno izkoriščanje naravnih bogastev. Na svet bodo pridrli barbari in ga osvojili. Zavzeli bodo celo Šambalo, edino preostalo deželo kreposti in pravičnosti. Tedaj se bo tam rodil rešitelj, ki bo v resnici deseta inkarnacija boga Višnuja z imenom Kalki avatar. Zbral bo veliko vojsko in jo bo vodil jahajoč na belem konju, ki bo imel sposobnost letenja po zraku. Premagal bo barbare, obnovil svet in prinesel novo zlato dobo. Podobno zgodbo pozna tudi indijsko-tibetanski budizem, le da bo kralju Šambale ime Rudra Cakrin in bo inkarnacija bodisatve modrosti, Manjušrija. Po tibetanskem ljudskem verovanju je takšen junak Ge-sar, ki je nekoč že povrnil red in pravico temu svetu in je še vedno živ in dejaven. Ge-sar bo tudi budistični kralj, ki bo vodil zadnjo, odločilno bitko proti barbarom. Kot kaže, so ta motiv prevzeli skupaj z junakom (Geser

Kan) tudi Mongoli in nastopa v različnih verzijah epa, znanega na razsežnem območju Srednje in Vzhodne Azije. Geser Kan prebiva s svojo vojsko v podzemskem kraljestvu in čaka na ponovno rojstvo v Šambali, da bo spet ponovil svoje junaško dejanje. Motiv bi torej mogel biti, glede na razširjenost, indoevropski.

Del slovenskega ljudskega izročila Kralja Matjaža opisuje kot bojevitega vojščaka, kaznovanega grešnika in zaspalega vladarja. Res, da se je tudi Matija Korvin zapletal v nenehne vojne na svojih mejah, pa vendar gre tu nedvomno za še starejšo bajeslovno tradicijo, ki jo bomo poskušali nekoliko podrobneje razčleniti. Razlage, kje iskati izvir takšnih slovenskih ljudskih predstav o Kralju Matjažu, so različne. Po mnenju Jakoba Kelemine je bil le prenovljena podoba "starih plemenskih bogov kresnikov", iz katerih so se postopno izoblikovali liki "bajnih slovenskih knezov" (Kelemina, 1930, 29). Junak naj bi se tako v starejših pripovednih in pesemskih variantah še imenoval Kresnik, v mlajših pa naj bi že prevzel ime in lastnosti Kralja Matjaža. To hipotezo je težko sprejeti in v nadaljevanju bomo pokazali, da ne stoji na trdnih tleh. Kelemina je zapisal tudi, da naj bi bil v skrivnostni smrti Kralja Matjaža ohranjen spomin na "pogin karantanske države" (Kelemina, 1930, 30). To bi torej pomenilo, da se je mit o Kralju Matjažu izoblikoval morebiti že po neuspešnem zadnjem poganskem uporu Karantancev (leta 772) ali tudi še pozneje, do začetka 11. stoletja.

Čeprav je Keleminovo povezovanje Kralja Matjaža z davnimi dogodki v Karantani tvegano in nepreverljivo, je vendarle res, da ima Matjažev lik v našem ljudskem izročilu častljivo tradicijo. To potrjuje slovenska ljudska pripoved o Kralju Matjažu in Šembilji, ki je le varianta mnogo starejših izročil o Aleksandru Velikem in njegovem iskanju studenca vsevednosti ali o bibličnem Salomonu in Sibili. Po njej Šembilja prevara svojega brata Matjaža, izpije vodo iz čudežnega izvira in si pridobi modrost in večno življenje (Šmitek, 2004, 290–291). V imenu Šembilje/Sibile se po nekaterih razlagah skriva spomin na samovile, ki so nam znane iz balkanskega izročila o Kraljeviču Marku. Spomnimo naj le, da so po eni od bolgarskih ljudskih pesmi vile dale Marku piti "vodo nesmrtnosti". Zato slovenska razlaga očitno že kaže krščanske vplive, tudi zaradi preobrnjene vloge vile/Sibile, ki junaku škodi, namesto da bi mu pomagala.

Zmaga Kumer je ugotovila, da "za nobeno slovensko pripovedno pesem z imenom Kralja Matjaža ne moremo reči, da je nastala neposredno ob naslonitvi na zgodovinsko osebnost ogrskega kralja, marveč je njegovo ime vselej pozneje prišlo v besedilo" (Kumer, 1984, 22). Kot enega od značilnih primerov je navedla bajeslovno-legendno ljudsko pesem o godcu pred peklom, v kateri nastopa Kralj Matjaž. Godec je junak, podoben starogrškemu Orfeju ali Dionizu, ki odide na oni svet reševati nekoga od svojih bližnjih, mater, očeta, brata, sestro, pa tudi druge grešne duše. Ta vzor je viden še v makedonskih ljudskih pesmih, po katerih si človek lahko podredi vilo s svojo godčevsko umetnostjo. Namesto makedonske vile pa pri slo-

venskem Kralju Matjažu kot gospodar onstranstva nastopa hudič. Paralele najdemo še v kulturni dediščini moravskih Čehov in Lužiških Srbov. Pri njih je godec biblični kralj David, enako kot v nekaterih slovenskih variantah (rezijanski "Sintilavdič", sveti David). V ruskih bilinah je takšen posrednik med nebesi in podzemljem junak Mihail Potik, ki odide skupaj s svojim konjem v grob, da bi odkupil svojo umrlo ženo. Viteškemu junaku pa se že več ne spodobi, da bi premagoval ovire s tem, da bi godel na gosli ali kaj podobnega; zanaša se le na svojo fizično moč ali na možnost prevare nasprotnika.

Starogrški mit o godcu Orfeju, ki se spusti v podzemlje, da bi rešil svojo pokojno ženo Evridiko, je prepoznaven v več kot 30 slovenskih ljudskih pesmih. Njihova vsebina že kaže krščanske vplive, saj je namen "slovenskega" godca rešitev matere ali še drugih najožjih sorodnikov, ki trpijo v peklju zaradi svojih grehov. Naš junak ima različna imena. Poleg Davida ga slovensko izročilo imenuje tudi "Deveti kralj", "Deveti mož", "Žalostni kralj", "Vida svet" (to je sveti Vid), sveti Tomaž, vendar je prav v najzgodnejšem zapisu iz leta 1834 (Slovenske ljudske pesmi (SLP), 48/1) omenjen Kralj Matjaž. V neki drugi varianti junaku svetuje sam (krščanski) Bog, iz tretje pa izvemo, da je rešitev iz pekla skoraj uspela, a mati na poti spregovori in zato strmoglavi nazaj v globino. To je primerljivo z grškim Orfejem, ki izgubi Evridiko prav tedaj, ko se ozre, da bi se prepričal, če mu res sledi in s tem prekrši prepoved, na katero je bil vnaprej opozorjen. V še bolj moralistični pesemski verziji, zapisani leta 1844 (SLP, 48/2) vrže sveti Tomaž svojo mater, ki hvali bivanje v peklju, nazaj tja, kamor spada.

Orfejevskemu motivu "godca pred pekлом" v južnoslovanski epiki se je v svoji doktorski disertaciji posvetil prekmurski slavist Avgust Pavel. Prvi prispevek o tem je objavil že leta 1909 in je o tej priljubljeni tematiki pisal do konca življenja (Ágoston, 1909, 321–340). Na predavanju o Hunjadijih v južnoslovanskem ljudskem pesništvu, leta 1927 v Sombotelu, se je tako povprašal, čemu je mogoče pripisati, da je Kralj Matjaž prav pri Slovencih dosegel popularnost, ki po svoji moči prekaša njegovo vlogo v madžarskem ljudskem izročilu. Odgovoril je, da je bil Matjaž aktualizacija starih mitoloških likov sončnega junaka in "devetega kralja", torej zelo podobno, kot je to (zmotno) pojmoval Kelemina. Kralj Matjaž naj bi bil celo ponazarjal slovensko hrepenenje, bodisi "v družbenopolitičnem kot tudi v splošnem človeškem smislu" (Lukács, 2006, 93–101). Še korak dalje je pozneje storil Sperans/Kardelj, ki je v likih, podobnih Kralju Matjažu, videl "figure, v katerih je izražen revolucionarni program našega kmečkega ljudstva" (Sperans, 1939, 61). Nekateri avtorji pa so videli v spečem Kralju Matjažu in pasivnem čakanju na njegov odrešilni prihod predvsem pomanjkanje slovenske državniške tradicije. Slednje ni prepričljivo, saj se speči vladarji pojavljajo tudi pri narodih, ki jim državna uprava in politika že dolgo nista tuji.

Po slovenskih ljudskih razlagah je Kralja Matjaža pokopala pod seboj zemlja, hrib ali dve gori, ker se je iz objestnosti hotel vojskovati z bogom. Nekateri verzije prikazujejo to kot takojšnjo božjo kazen, ali pa naj bi se to zgodilo na Matjaževo prošnjo, ko je sprevidel, da se je spopadel z nepremagljivimi nebesnimi silami. Še druge pripovedujejo, da je šel Matjaž s svojo vojsko prostovoljno ali za pokoro v podzemsko jamo. Ta votlina mu torej služi bodisi kot zaklonišče ali kot ječa. Ponekod je celo omenjeno, da v podzemlje do Matjaža vodijo vrata, zadelana s prstjo. Druge razlage trdijo, da je Matjaževa votlina pod Gnilim morjem, ki je predstavljalo mejo človeškega sveta. To je sorodno z verzijo o usodi Arthurja, ki jo je okoli leta 1190 zapisal Godfrey iz Viterba: po njej kralj najde zavetje v globini morja. Zanimivo je, da o nesmrtnosti junaka (Kralja Matjaža, Kraljeviča Marka) govorijo le južnoslovanske ljudske pripovedi, ne pa tudi pesmi.

Balkansko izročilo o poslednjem počivališču Kraljeviča Marka je mogoče uvrstiti v dve kategoriji. Po prvi razlagi živi v svoji palači na nekem neznanem otoku, kjer ga čuvajo zmaji, po drugi interpretaciji pa naj bi se skril v podzemsko jamo skupaj s svojim konjem. Ta jama je po izročilu iz Prilepa celo na dnu Sinjega morja, kamor se je Marko potopil skupaj s konjem in orožjem. Po nekem drugem zapisu spustijo Turki na smrt obsojenega Makedonca v podzemsko jamo, da bi ji izmeril globino. Ko je dosegel trdna tla, je zagledal sončno svetlobo in razkošno bivališče, pred katerim je stal konj Kraljeviča Marka. Po vseh načelih gostoljubja je bil zatem povabljen na kosilo, ob katerem je Marko zagrozil Turkom, da bo prišel na zemljo in se jim maščeval. To pa seveda predstavlja vezni člen z našimi zgodbami o spečem Kralju Matjažu v votli gori. Tako kot Kralj Matjaž, se sredi bitke obrne k bogu tudi balkanski Kraljevič Marko in najde zavetje v skriti pečini. Nekateri strokovnjaki so menili, da je bilo bivanje Marka v podzemlju le znamenje šamanovega potovanja skozi zagrobni svet, kar naj bi potrjevali tudi njegovi spopadi z vilami, poznavanje govornice ptic, živalski pomočniki v podobi ptic, krilati konj ipd.

Vendar nas tovrstni vplivi niso dosegli le z juga, saj so motivi mednarodni, skoraj splošnoevropski. Bivališče pokopanega ali pregnanega vladarja v nedrjih gore poznajo tudi marsikje v Srednji in Zahodni Evropi. Ko je Friderik I. Barbarossa umrl na tretji križarski vojni leta 1190, so se v nemških deželah razširile prerokbe o novem Frideriku, ki bo eshatološki odrešenik in Vladar zadnjih dni. Nekaj desetletij pozneje je krono dobil Friderik II. in napoved se je zdela uresničena. Tudi Friderik II. je šel na križarski pohod, leta 1229 celó ponovno zavzel Jeruzalem in se okronal za kralja. Ob njegovi nenadni smrti leta 1250 so se po Evropi raznesle govornice, da je še živ in da ga je neki menih opazil, kako na Etni vstopa v notranjost gore na čelu svoje vojske. To je bodisi lahko pomenilo, da je odšel v pekel ali, da čaka v vulkanu na dan svojega vstajenja. Podoba Friderika II. se je pozneje spojila s figuro njegovega vnuka, Friderika Neustrašnega, ki je vladal Turingiji. Tako je prišlo do izročila o "Frideriku", ki spi v gori Kyffhäuser in bo nekega dne vstal in postal gospodar svetá

(Cohn, 1970, 113, 143). Nemški fevdalec Emmerich iz Leiningena naj bi v 12. stoletju prebival v votlini pri Wormsu in se tu in tam prikazal iz nje s skupino svojih vojščakov. V varnem okrilju gore je spal tudi grof Baldwin IX. Flandrijski, ki je v začetku 13. stoletja izgubil življenje v križarski vojni (Cohn, 1970, 73, 90).

Primeri "spečih" voditeljev seveda niso bili omejeni le na nemška ozemlja. V globokem snu naj bi ležal še bizantinski vladar Konstantin XI., ki ga je doletela smrt v boju s Turki leta 1453 pred obzidjem Konstantinopla. Leta 1578 je portugalski kralj Sebastian pri svojih 24 letih padel v bitki z Mavri pri trdnjavi Alcácer Quibir na maroški obali. Kmalu zatem so se na Portugalskem pojavile vesti, da je preživel in da se bo pojavil v trenutku največje potrebe. Tako so tam še leta 1807 med Napoleonovimi vojnami pričakovali prav tega svojega odrešitelja (Preto, 2004, 249–263). Tudi armenski junak Meher naj bi prišel iz podzemlja šele "ob koncu sveta", podobni pa so mu tudi češki kralj Wenzel, karpatski roparski kralj Dobocz, danski kralj Holger, škotski Robert Bruce in irski Earl Gerald. Najstarejši in najslavnejši od vseh (in njihov vzor?) pa je zagotovo Arthur, domnevno zgodovinski britanski vojaški poveljnik iz 5. stoletja. Njegovo pravo ime ali vzdevek naj bi bilo Riothamus, vodil pa naj bi bil vojne proti Sasom v obdobju od leta 454 do 470. O njem so se začele že kmalu po smrti spletati mitične pripovedi, med drugim tudi o njegovem odhodu na dolgo speče počivanje na otok Avalon nekje na Atlantskem oceanu (Ashe, 2003, 80–81, 111).

Herman iz Tournaya je leta 1113 poročal, da so prebivalci Cornwalla ter Bretonci/Britanci na obeh straneh Rokavskega preliva, in morebiti tudi Valizani, verjeli v Arthurjevo večno življenje. Po nekaterih zgodbah naj bi s svojimi vitezi spal v skalni notranjosti hribov, po drugih pa sanjal na mitičnem otoku Avalonu. Slednjo verzijo je zabeležil že Plutarh leta 82 in se skliceval na pričevanje nekega tedanjega poznavalca Britanije. Njegova razlaga, grška interpretacija enega od zelo pomembnih keltskih mitov, pripoveduje o Kronosu, ki spi v globoki jami, ki se sveti kot zlato, na čudežnem otoku, v družbi bogov in spremljevalcev. Plutarhov zapis potrjuje avtentičnost poznejših ljudskih omemb Arthurja, ki so povezale mitološko vsebino z neko konkretno zgodovinsko osebnostjo.

Globoka starost Kronosa seveda predstavlja izziv za razmislek o našem Kralju Matjažu. Je mitični Matjaž le keltski preostanek, ki se je obdržal tudi na našem ozemlju, ali je morebiti lik, ki so ga prevzeli naši slovanski predniki po tujih vzorih šele po naselitvi na današnje etnično ozemlje, ali pa so ga poznali celo iz svoje lastne mitološke dediščine? Je to izročilo del širšega evropskega "kraljevskega (ali cesarskega) mita"? Ko raziskujemo mednarodni značaj številnih ljudskih junakov v Evropi, se srečamo z vprašanjem prenosa z "dajalca" na "prejemnika". Naša pozornost velja zlasti "prejemniku", saj je tisto, kar je sprejeto, vsaj nekoliko drugačno od tega, kar je bilo posredovano. Prejemniki prisvajajo ideje in podobe tako, da jih zavedno ali nezavedno prilagajajo svojim možnostim razumevanja in potrebam

(Burke, 1997, 196). Vendar je v našem primeru zanimivo, da se zapisi slovenskih ljudskih pripovedi o spečem Kralju Matjažu iz 19. in 20. stoletja lepo ujemajo s tistimi z Britanskega otočja, ki omenjajo počivajočega Arthurja. Skupno jim je to, da obiskovalca popelje v podzemlje vodič in da tam lahko vzame nekaj zlata, da na pol izvleče meč iz nožnice, po nerodnosti pa prebudi spečo vojsko. Motiv vladarjeve pogreznitve v zemljo vsebuje tudi izročilo angleških in balkanskih Ciganov. To nas opozarja še na severnoindijsko tradicijo o junakih, ki spiyo v osrčjih gorá.

Meč, ki naj bi ga obiskovalec Matjaževe in tudi Arthurjeve votline povlekel iz nožnice, a mu to ne uspe, ima veliko skupnega z *Excaliburjem* iz keltskega Arthurjevega ciklusa. Meč je simbol vladarske oblasti in pripada le izbrancu. Zato samo Arthur lahko že v svoji zgodnji mladosti izvleče meč iz kamnite gmote in s tem napove svojo pravico do prestola. Ta motiv je prepoznaven tudi v srbskem ljudskem izročilu: mrtvemu Kraljeviču Marku Turki ne morejo iztrgati sablje iz roke, to pa je lahko storil neki deček iz njegove rodbine (Perišić, 1940, 242–243). Junakovo orožje je podedovano ali pa ga je skoval poseben mojster. Slovenske ljudske pesmi omenjajo izredno težo sablje, ki jo je vihtel Kralj Matjaž. Okovana je bila z zlatom in s srebrom. Na njenem spodnjem delu je ležala kača, s konice pa je švigal ogenj. Lahko je bila tudi kaljena v kačjem strupu (SNP, 1, št. 1c, 2, 45, 47).

Kult meča je bil – po Herodotovem zapisu iz 5. stoletja pred našim štetjem – zelo pomemben že pri iranskih Skitih. To dejstvo omenjam zato, ker so bili skitski Sarmati vključeni v rimske vojaške (konjeniške) enote v Britaniji, njim sorodni Alani pa so se v 5. in 6. stoletju selili z Vzhoda vse do sredozemskih in atlantskih obrežij Evrope (Katalonije, Francije). Rimski diplomatski odposlanec Ammianus Marcellinus je v 4. stoletju poročal o čaščenju meča, zabodenega v zemljo, pri starih Alanih. Zato je bilo mogoče vplivanje ali prepletanje indoevropskih bajeslovnih sestavin na razsežnih ozemljih Evrope. Ime *Excalibur* ali *Caliburnus* bi po tej poti lahko pojasnili tako, da izhaja "iz dežele Kalibov", starega plemena železarjev in kovačev s Kavkaza. *Chanson de Roland* omenja Rolandov meč *Durandel*, ki lahko preseka skalo: je mogoče, da izvira iz francoskega *dur* ("trd") in alanskega *andan* ("jeklo", osetinsko *aendon*)? (Trubačev, 1996, 10).

Pokazalo se je, da so povezave našega Kralja Matjaža in sorodnih junakov s tujimi vzori in vzorci mnogostranske in zapletene. Vsekakor ne izhajajo le iz nemške poznosrednjeveške viteške epike in še poznejših nemških ljudskih knjig, pač pa tudi iz stare judovsko-krščanske književnosti (biblične zgodbe, svetniške legende, verjetno tudi cerkveni pridižni zgledi) in iz ustnega slovstva različnih evropskih in celo neevropskih etničnih skupin. Glede na folklorno, geografsko, zgodovinsko, antropološko in sociološko razsežnost problematike bi mogli sklepati, da je bil motivni okvir prvotno bližnjevzhodni ali indoevropski (ne izključno keltski). O slednjem nas prepričujejo med drugim srbske pesmi kosovskega cikla. Njihovi sižeji, motivi in človeški liki imajo številne analogije v najstarejših indoevropskih epskih tradicijah.

Zato "duha in vsebine te poezije ni mogoče razumeti na ravni srbskega srednjega veka, še toliko manj pa 18. stoletja, v katerega je dosedanja znanost postavljala nastanek nekaterih ključnih pesmi tega cikla, pač pa le v luči rezultatov novejših del o rekonstrukciji praindoevropske epike. Tako tudi epski Marko, neodvisno od časa, v katerem je živel njegov zgodovinski soimenjak in ko so bile zapisane pesmi o njem, pooseblja star indoevropski tip junaka" (Loma, 1997, 169).

Ljudske junaške pripovedi opisujejo dogajanja, ki se nizajo ob junakovih prestopanjih meja, ki potekajo med različnimi prostori ali svetovi. Ti svetovi so, po Juriju Lotmanu, lahko sopostavljeni, zoperstavljeni, vstavljeni, vzporedni ali izključujoči se (Lotman, 1976, 302 sl.). In res njihove strukture lahko prepoznamo v mnogoterih situacijah, v katere so vpleteni junaki. Na pragovih med temi območji so tudi največje zapreke, ki jih mora junak premagati. Za primer naj bo le spanje karizmatičnega vladarja v podzemski jami. Ta je po splošnem pojmovanju ločnica med našim in "onim" svetom, v istem pomenu pa lahko nastopata tudi vrh planine in morsko dno. Včasih je to prestopanje meja predstavljeno iz prostorskega v moralno-etični okvir, kar pomeni junakovo popravljanje krivic ali njegovo prekršitev pravil in tabujev. Časovna slojevitost, na katero smo opozorili že v uvodnih stavkih, se nam tako ponovi tudi v prostorskem in družbenem pogledu.

KING MATJAŽ: THE IRIDESCENT LUSTRE OF A FOLK HERO

Zmago ŠMITEK

University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of Ethnology and Cultural Anthropology,

SI-1000 Ljubljana, Zavetiška 5

e-mail: zmago.smithek@s5.net

SUMMARY

A question that emerges in relation to the research into the international character of numerous folk heroes in Europe is that of the transmission from the 'sender' to the 'receiver'. Given that what is received always differs from what has been transmitted, our attention focuses on the 'receiver'. The receivers appropriate ideas, images, etc., by consciously or unconsciously adapting them to their possibilities and needs. A weak link of this approach, however, is presupposed cultural unity and absence of conflict among social groups.

An example of disparity between reality and myth is revealed in the case of the historical character of Matthias Corvinus, who bears little apparent resemblance to his representation, the Slovene folk character King Matjaž. The former never reached the venerable age of the latter nor wore a long beard. In fact, he never did anything that folk fantasy attributed to him. Surprisingly, in the political sense he

was present for a long time. In the provinces of his former state he was "honoured or hated as if he were still ruling today. His influence on different cultures of central Europe exceeds that of all his predecessors and successors on the throne ...including local politicians and emperors from Vienna". While the tradition of King Matthias in northern Hungary, in Slovakia, and in Silesia was related to quotidian life, in the south (partly in our territory as well) the idea of the struggle against the Turks prevailed. His worshippers were not disturbed by the fact that the Turkish incursions across the Hungarian border only occurred after his death. As early as the end of the 16th century the Friulian chronicler Marcantonio Nicoletti from Cividale reported on Slovenes from Tolmin that "like singing in their own language and in different metric forms hymns to Christ and saints, yet also the Hungarian King Matthias, who has no equal, and other heroes of theirs".

Different explanations concerning the origins of Slovene folk representations of King Matjaž exist. According to Jakob Kelemina, his was only a restored image of "old tribal kresnik gods", from which the characters of "fabulous Slovene princes" were gradually formed. In older tales and poems the hero still bears the name of Kresnik while in later ones he was already attributed the name and properties of King Matjaž. Kelemina also wrote that the mysterious death of King Matjaž preserved the memory of the "ruin of the state of Karantania". This would mean that the myth of King Matjaž might have been formed as early as subsequent to the unsuccessful last pagan uprising of the Karantanians (in 772) or later, before the beginning of the 11th century. The later life of the myth is indicated by the links between King Matjaž and the family of the Counts of Celje (one of the poems mentions Matjaž's seat in Celje) or the Hungarian king Matthias Corvinus (1458–1490).

Even though Kelemina's association between King Matjaž and the remote events in Karantania seems to be uncertain and unverifiable, it is undoubtedly true that in Slovene folk legacy the character of King Matjaž holds a venerable tradition. As Zmaga Kumer wrote, "no Slovene narrative poem bearing the name of King Matjaž can be claimed to be directly bonded to the historical character of the Hungarian king; it was his name that always entered the text later on." A typical example she mentions is that of a mythological-legendary folk poem on the fiddler before hell personified by King Matjaž. The same poem can also be found in the cultural heritage of the Moravian Czechs and the Lusatian Serbs. In their poems the fiddler is the biblical king David, like in some Slovene versions of the song (Resian 'Sintilavdič'). In Slovene legacy he is also called 'the ninth king', 'the sad king', 'Vida svet'. In Russian the hero Mihail Potik and his horse enter the grave in order to redeem his deceased wife.

The Orpheus motive of the 'fiddler before hell' in south Slavic epics was studied by the Raab slavist Avgust Pavel in his doctoral dissertation. At the public

presentation held in Szombathely in 1927 he wondered about the reasons why among Slovenes King Matjaž reached a level of popularity that surpasses his role in Hungarian folk legacy. He suggested that Matjaž represented the actualization of the old mythological characters of the sun hero and 'the ninth king', which can be related to Kelemina's views presented above. More than that, King Matjaž could represent Slovene yearning "in the socio-political as well as general human senses". Importantly, Pavel was presenting his views at a time when Hungarian state propaganda was trying to spread the idea of a common multinational monarchy or republic with a Hungarian ruler at its lead among the local Slovene population. The political motivation underlying different options was also related to the old stories describing Matjaž's underground cave in which he is sleeping with his soldiers waiting for the right time to march into our world again.

Key words: modes of interpretation, international folklore motifs, King Matjaž, Prince Marko, Arthur, Martin Krpan

VIRI IN LITERATURA

- Gaál, G., Meden, I. (1999):** Madžarske pravljice o Kralju Matjažu. Murska Sobota, Onej – društvo prekmurske pobude.
- Grafenauer, I. (1952):** Narodno pesništvo. V: Grafenauer, I., Orel, B. (ur.): Narodopisje Slovencev, II. Ljubljana, Državna založba.
- Kelemina, J. (1930):** Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva. Celje, Družba sv. Mohorja.
- Möderndorfer, V. (1957):** Koroške pripovedke. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Perišič, V. (1940):** Smrt Kraljeviča Marka. Etnologija: Časopis Etnološkega društva u Skopju, zv. 4.
- Šmitek, Z. (2003):** Sledovi potujočih duš. Vedomci, kresniki in sorodna bajna bitja. Radovljica, Didakta.
- Šmitek, Z. (2005):** Moč ti je dana. Slovenske pripovedi o junakih in zgodovinskih osebnostih. Radovljica, Didakta.
- Ágoston, P. (1909):** Az Orpheus – monda rokonai a délszláv népköltészetben. Ethnographia, 20. Budapest.
- Ashe, G. (1990):** Mythology of the British Isles. London, Trafalgar Square Publishing.
- Ashe, G. (2003):** The Discovery of King Arthur. Revised edition. Stroud, Sutton Publishing.
- Burke, P. (1978):** Popular Culture in Early Modern Europe. London.

- Burke, P. (1997):** *Varieties of Cultural History*. Cambridge, Polity Press.
- Cohn, N. (1970³):** *The Pursuit of the Millenium. Revolutionary Millenarians and Mystical Anarchists of the Middle Ages*. London – New York, Oxford University Press.
- Gogala, V. (2002):** *Sen kralja Matjaža. Pot v osrčje srednjeevropskega mita*. Ljubljana, Modrijan.
- Kardelj, E. (1939):** *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*. Ljubljana, Naša založba.
- Kumer, Z. (1984):** *Zgodovinske osebnosti in zgodovinska resničnost v pripovednih pesmih. Ob nekaterih primerih iz južnoslovanskega izročila*. Makedonski folklor, 17, 33. Skopje.
- Loma, A. (1997):** *Epski lik Kraljevića Marka u svetlu nove komparativne mitologije*. V: Ljubinković, N. (ur.): *Marko Kraljević. Istorija, mit, legenda*. Raskovnik, 87–90. Beograd.
- Lotman, J. M. (1976):** *Struktura umetničkog teksta*. Beograd, Nolit.
- Lukács, I. (2006):** *Paralele. Slovensko-madžarska literarna srečanja*. Zbirka Zora, 42. Maribor, Slavistično društvo.
- Perusini, G., Matičetov, M. (1961):** *Sopravvivenze e modificazioni di usi e tradizioni popolari nelle valli dell' Isonzo dal '500 ad oggi*. V: Sepp, W., Koren, H., Kretzenbacher, L. (ur.): *Volkskunde im Ostalpenraum. Alpes Orientales*, 2. Graz, Selbstverlag des Steirischen Volkskundemuseums, 63–70.
- Preto, J. (2004):** *Messianismo sebastico. A história entre o mito e la lenda profética*. V: *Co Colóquio O Sebastianismo. Política, Doutrina e Mito. Séculos XVI–XIX*. Lisboa, Academia Portuguesa da Historia, 249–263.
- Šmitek, Z. (2004):** *Mitološko izročilo Slovencev. Svetinje preteklosti*. Ljubljana, Študentska založba.
- Trubačev, O. N. (1996):** *O XII veke i posledujuščih vekah*. V: Mur'janov, M. F. (ur.): *"Slovo o polku Igoreve" v kontekste evropejskogo srednevekov'ja*. Cambridge, Palaeoslavica.